

NIEKTORÉ OTÁZKY VZŤAHU JAZYKA A POZNANIA

(Pokračovanie.)

BOHUMIL VALEHRACH

II

NOVŠIE TEÓRIE ZNAKU

Každá teória jazyka, ktorá nezvládne jeho podstatu, vznik i funkciu, je nedostačonná a v konečných dôsledkoch nesprávna. To isté platí o každej teórii znaku.

Nerozvité a protivedecké myslenie nepozná pojem znaku. Toto štádium vo vývine pojmu znakov najpriliehavejšie vyjadruje latinské *Nomen est omen et numen* — meno je predzvestou a božou vôľou. Magicko-mýtické hodnotenie mien a rozličných „zaklínacích“ znakov sa tiahne ľudskými dejinami a v rozličných obmenách, najkrikľavejšie pravdaže v náboženských obradoch, je živé aj dnes. Anglický marxista M. Cornforth právom osobitne zdôrazňuje, že mnohí ľudia ešte aj dnes nevedecky predpokladajú, „že určité slovo z nejakých tajuplných príčin je „správnym slovom“ na označenie určitého predmetu a že slová sú späté s predmetmi nejakými vnútornými putami a nie jednoducho jazykovými konvenciami“. „Dávna predstava o skrytom vzťahu medzi slovami a predmetmi úzko súvisela s mágiou a náboženstvom. Myslelo sa napríklad, že každý človek má meno, ktoré môže mať len on a že by nemohol mať nijaké iné.“ „Pravé meno“ človeka sa často zatajovalo, lebo existovala povera, že ak sa ho dozvedia nepriatelia, môžu prekliat jeho meno a poškodiť mu tým. Myslelo sa tiež, že mená bohov sú ich dôležitými atribútmi.¹

F. Kainz² uvádza celý rad foriem magicko-mýtického hodnotenia znakov. Zvláštne prípady tvoria zavedenia jazykom. Rozličným svätým sa vo Francúzsku pripisovali vlastnosti, očividne iba na základe povrchných zvukových asociácií s ich menom. Napríklad Saint-Claudovi sa pripisovala schopnosť liečiť krivajúcich (zvuková podoba s *claudication*), Saint-Liéard mal oslobodzovať zajatcov (*déliar*), sem patria aj rozličné povery ľudovej medicíny; podľa nej napr. spánková kosť zvierat by mala liečiť nespavosť. Totožnosť veci a jej slovného označenia sa predpokladala aj v starom čínskom lekárstve, kde stačilo, keď lekár dal užiť nie liek, ale popoľ zo spáleného papiera, na ktorom bol názov lieku napísaný.

Osobitnú kapitolu tvoria javy jazykového tabu. S posvätnými alebo škodlivými vecami nie je prípustné prísť do styku ani o nich hovoriť. Holým vyslovením slova, ktorému sa pripisujú čarujúce sily, možno prísť s vecou do styku a získať nad

¹ Cornforth M., *Dialektický materializmus*, Bratislava 1957, 319—320.

² Kainz F., *Psychologie der Sprache*, Bd. I., Stuttgart 1941, 245 n.

ňou moc. Meno kráľa alebo pohlavára sa nesmie vysloviť; slová bežného jazyka, ktoré s jeho menom sú zvukove totožné, stanú sa tabu. Javy jazykového tabu úzko súvisia s eufemizmami, s tvorením krycích pomenovaní, ba s tvorením celých náhradných, resp. krycích jazykov. Napr. rybári zo Shettlandských ostrovov používali pri rybolove iný jazyk ako na pevnine; pritom ryby sa nesmú pomenovať, označenia pre nôž alebo oheň sa musia pri rybolove opísať.

Od primitívneho predvedeckého resp. protivdeckého hodnotenia znakov treba jasne rozlišovať predvedecký, naivno-realistický názor na podstatu znakov, ktorý vlastne pojem znaku vytvoril. Podľa naivno-realistického názoru je znak slovo (vyslovené, napísané), kresba (huslového kľúča v notovom systéme), niekoľko farebných pásov alebo šípka (na stromoch pri turistických cestách) atď.; vcelku je znak nejaká vec alebo proces, ktorý priradujeme na základe dohody k iným veciam alebo procesom.

Naivno-realistická alebo nomenklatorická teória znakov gnozeologicky neobstojí, hoci jej *pojem znaku* má uvedené racionálne jadro, ktoré sa s určitými modifikáciami nachádza vo všetkých vedeckých teóriách znakov. Prvky naivno-realistického pojmu znaku nachádzame rovnako v jadre biologických, resp. fyziologických (behavioristických, resp. reflexologických) teórií znakov, ako aj v Saussurovej asociacionistickej teórii, hoci Saussure prvý podrobil naivno-realistickú teóriu znakov vedeckej kritike.

Pojem znaku sa ďalej nachádza v centre konkrétnych, historizujúcich alebo kontextualistických sémantik, ktoré priamo alebo polemicky nadväzujú na Saussurovu asociacionistickú teóriu znakov; a prirodzene aj v centre logistickej semiológie, ktorá nadväzuje na Saussurov koncept psychologicko-sociologicko-logickej všeobecnej teórie znakov — semeológie, resp. „na rozdiel od Saussurovej semeológie kladie si v systéme Morrisovej a Carnapovej semiotiky za predmet konštrukciu metajazykov, symbolických systémov čisto pojmových“.³ Napokon pojem znaku si po jeho gnozeologickom preverení osvojuje — ako sme už v predošlej časti uviedli — aj dialektický materializmus. Skutočnosť, že sovietska učebnica dialektického materializmu vydaná roku 1954 nepozná termín znaku, vyplýva zrejme z jednostranného a neodôvodneného výkladu Pavlovej teórie signálnych sústav v súvisi s výkladom dialektikomaterialistickej poučky o prvotnosti hmoty a druhotnosti vedomia. Avšak žiadna jednotlivá špeciálna veda nemôže suplovať poučky takej širokej platnosti, ako sú poučky dialektického materializmu; žiadna špeciálna veda nemôže suplovať teóriu odrazu.⁴

Podobne ako teórie v iných oblastiach vedeckého poznania aj teória znakov má svoju dvojtisícročnú špekulatívnu „filozofickú“ predhistóriu (starší sofisti — Gorgias) a sotva polstoročnú vedeckú históriu. Podobne ako v iných oblastiach ani v teórii znakov nepostupovalo ľudské poznanie priamočiaro k cieľu, ale cez omyly a od povrchu a jednoduchšieho k podstate a zložitejšiemu.

Uviedli sme, že podľa naivno-realistického názoru je znak nejaká vec alebo proces, ktorý na základe dohody priradujeme k iným veciam alebo procesom. V takom názore sú dva pojmy, ktoré vyžadujú ďalšie objasnenie — pojem „dohody“ a pojem „priradenia“. Vedecké skúmanie pojmu znač spočiatku tieto nejasné a zložité pojmy naivno-realistického názoru prosto demontovalo a odsunulo, pretože vyžadovali predbežné preskúmanie neprehľadných psychických javov, ktoré psychológia nebola schopná preskúmať spôsobom prijateľným pre fyziológiu *c. n. s.*, ktorá

³ Guiraud P., *La sémantique*, Paris 1955, 86.

⁴ Porovnaj k tomu cenné metodologické podnety v článku F. Čížka, *Některé ideologické otázky naší současné biologie*, Nová mysl 1958, č. 2, 142—158.

skúmala orgán tých istých javov. Bolo potrebné vyjsť z faktov zrozumiteľných fyziológii i psychológii. Predpoklady pre takéto spoločné východisko vytvárali prírodné vedy, najmä fyzika, chémia, fyziológia a napokon aj biológia po celé 19. storočie. (K. Bühler vo svojej *Teórii jazyka* upozornil na význam anatóna Ch. Bella, ktorý prvý formuloval biologicky fundovanú teóriu ľudského výrazu už v prvej tretine 19. stor.)

V 19. storočí odhalila fyzika zákonitosť rozsiahlej oblasti hmotnej prírody a formulovala jej základné zákony ďalekosiahleho významu. Fyziológia pomocou organickej chémie, po Wöhlerovom objave prudko sa rozvíjajúcej, úspešne skúmala funkcie jednotlivých orgánov v živom organizme a znateľne sa zastavila až pred orgánom psychického života, pred centrálnou nervovou sústavou. Podľa známej Pavlovej formulácie „nezadržateľný postup prírodovedy sa po prvý raz zastavuje pred vyšším oddielom mozgu alebo všeobecnejšie hovoriac, pred orgánom najzložitejších vzťahov živočíchov k vonkajšiemu svetu“.⁵ Presnejšie by sme mohli povedať, že prírodoveda sa naopak, po prvý raz odvážila pristúpiť aj ku skúmaniu psychického života. Dovtedy, približne do poslednej tretiny 19. storočia, prírodné vedy síce poznali práve tak dobre aj stimuly aj reakcie, ale skúmanie týchto javov v psychickej oblasti vedome ponechávali psychológii.

Podľa K. M. Bykova⁶ „podráždenia exteroreceptorov (najmä oka a ucha, v menšej miere kože a ešte v menšej miere receptorov dutiny ústnej a nosnej) vedie k reakciám, ktoré sa fyziológ dlho vôbec neodvažoval vopred predpovedať. (Podč. — B. V.) Podráždenie týchto receptorov je zdrojom najzložitejších psychických zážitkov a do značnej miery určuje všetku zložitost fyziologických dejov. Tento stav viedol k tomu, že sa výskum vyšších zmyslových orgánov akosi rozdelil medzi fyziológiu a psychológiu. Nerozdielnou súčasťou fyziológie v tomto odbore zostalo iba štúdium vlastností periférnych prijímacích aparátov a analýza pomerne nemnohých elementárnych reflexov, ktoré sa s mimoriadnou zákonitosťou vytvárajú pri podráždení vyšších zmyslových orgánov. Sem patrí rozšírenie zornice pri pôsobení svetla, pokrmové, obranné a dýchacie reflexy z chuťových a čuchových receptorov a niektoré reflexy z povrchu kože. Tieto jednoduché reflexy a aj výsledok účinku poraňujúcich (nociceptívnych) podnetov vedúcich k bolesti boli vždy pre svoj klinický význam predmetom fyziologického výskumu. Najzložitejšie stránky činnosti vyšších zmyslových orgánov, ktorá sa prejavuje v mnohotvárných subjektívnych zážitkoch i v správaní, stali sa predmetom výskumu psychologického.“

Značné úspechy biológie (evolučná teória, ktorá definitívne preklenula priepasť medzi človekom a zvieratím) jednako inšpirovali vznik fyziologickej psychológie (Wundtova škola), ktorá sa pokúsila o nepriamy útok na priveľmi zložitú a prírodovednému metodologickému aparátu neprístupnú oblasť psychických javov. Vykonalí sa rozsiahle experimentálne skúmania, pomocou fyziologických metodík a aj fyziologických aparátov. Za týmito experimentami stál predpoklad, že úplnou registráciou toho, čo do *c. n. s.* prichádza, a všetkého, čo z *c. n. s.* vychádza, bude možné bližšie určiť nielen vzťahy medzi — schematicky povedané — „akciami-stimulmi“ a „reakciami“ (reflexmi, správaním, odpoveďami organizmu), ale aj predpoklad, že pri stanovení ich vzťahov bude možné odčítať aj povahu a funkciu všetkých medzičlenov, zahrnutých v centre, v priebehu týchto procesov, to znamená povahu a funkciu psychických javov.

⁵ Výbor z diel I. P. Pavlova, Bratislava 1953, 137.

⁶ Bykov K. M., *Mozková kúra a vnútorné orgány*, Praha 1952, 157.

W. Wundta uvádzame ako iniciátora v oblasti vedeckého skúmania znakov prevažne iba z historických dôvodov. Wundt iba naznačil nové metodologické pozície fyziologického skúmania znakov. Tieto metodologické pozície rozpracovala fyziologická škola I. P. Pavlova a psychologická škola behavioristická, ktoré majú za sebou polstoročnú experimentálnu prácu. Výsledky tejto experimentálnej práce nie sú celkom vyhodnotené a perspektívy jej rozvoja, napriek závažným kritickým pochybnostiam, sú zatiaľ nedohľadné.

Wundt podnikol prvý pokus o vedeckú teóriu jazyka na širokej, trochu eklektickej základni. Vo svojej psychológii národov Wundt skúma však fakticky iba dva momenty jazyka — pôvod, vznik jazyka a čiastočne i jeho funkciu. Pri skúmaní pôvodu, vzniku jazyka Wundt programovite rozvíja sociálnu psychológiu duše národov, pri skúmaní funkcie jazyka nadväzuje na Darwinove náčrty biologickej psychológie, konkretizujúc fyziologický proces výrazových pohybov, medzi ktoré zahrnuje aj jazyk. Výčítky metodologickej jednostrannosti na adresu Wundtovej psychológie národov sme uviedli v predošlej časti našej práce. K nim možno uviesť ďalšie. Kainz napr. vytýka Wundtovi, že skôr než skutočnú psychológiu národov podáva Wundt etnologicky zameranú psychológiu primitívov. To vcelku platí a aj sám Wundt bol si vedomý, že v jeho biologickom a fyziologickom, resp. etnologicom koncepte psychológie jazyka chýba základná oblasť psychologickej, psychologická individuálna. V druhej časti svojho diela⁷ Wundt píše: „Vo všetkom, čo vytvára podstatu jazyka, v tvorení slov, vetnej skladbe a zmene významov — jazyk nie je iba vonkajším odtlačkom všeobecných vedomých procesov, ale ich nutným čiastočným príznakom. V tomto zmysle som sa teda snažil v predošlých kapitolách ozrejmiť základné jazykové javy ako funkcie ľudského vedomia, v ktorých sa prejavujú principiálne zákony vývoja tohto vedomia.“

V podstate celkom Wundt odsunul problematiku znakovkej podstaty jazyka. Wundt zahrnuje jazyk do „výrazových pohybov“. To je síce správne, jazyk možno pokladať za jeden z výrazových pohybov,⁸ no motorická stránka jazyka alebo znaku je iba jeden, a to druhoradý moment jeho podstaty. V prvom zväzku svojho diela Wundt píše: „Psychofyzické životné prejavy, medzi ktoré je možné pripočítat jazyk ako zvláštnu, svojrázne vyvinutú formu, označujeme podľa ich všeobecného pojmu ako *výrazové pohyby*. Každý jazyk spočíva vo zvukových prejavoch alebo v iných zmyslovo-vnímateľných znakoch, ktoré vyvolané pôsobením svalstva, vyjavujú vnútorné stavy, predstavy, city, afekty.“ ... „Ťažkosti, s ktorými sa pri definovaní pojmu jazyka stretávame, sú zrejme v úzkej súvislosti s tým, že sám pojem „výrazových pohybov“ má iba *sympptomatickú hodnotu*, pretože ním nie je nijako určená všeobecnejšia fyziologická alebo psychologická povaha týchto pohybov.“⁹

Vo Wundtovej formulácii vyžadujú — ako to aj sám Wundt jasne pociťuje — ďalšie určenie pojmu výrazu, resp. symptómu, príznaku. Tieto pojmy nie sú legitímnymi pojmami fyziologickej psychológie. Podobné definitorické ťažkosti sú latentné všetkým formám fyziologických teórií znakov. Pokus *behavioristov* pokladať jazyk podľa motorických a viscerálnych reakcií za reakcie vrodené, je prsto terminologickou falzifikáciou sociálno-psychickej povahy jazyka (v literatúre je opísaných veľa prípadov detí vyrastených medzi zvieratmi, ktoré sa len pomaly

⁷ *Völkerpsychologie, Die Sprache I*, diel 2., vyd. III., Leipzig 1912, 653—654.

⁸ Podľa Bühlera K. (*Ausdruckslehre*, Jena 1933, III) je, naopak, možné pokladať výraz za druh jazyka. Je to nepochybne možné vo veľkom množstve prípadov. Jednak pojem výrazu pokladáme za širší.

⁹ Wundt W., *Völkerpsychologie, Die Sprache I-1*, Leipzig 1900, 31—32.

naučili hovoriť). Skúmanie jazyka ako formy správania môže viesť iba k povrchnému faktografizmu, ktorý nemôže vyjadriť význam tohto „správania“, pretože jazyk je iba *prostriedkom* správania. Teória najvyššej nervovej činnosti Pavlovej školy, ako sme stručne uviedli v predošlej časti našej štúdie (gnozeologickými otázkami fyziologických teórií centrálnej nervovej činnosti sa budeme zaoberať v osobitnej rozsiahlejšej práci), si vôbec nekladie otázku pôvodu a podstaty jazyka a také otázky položiť je mimo možností jej metodologického aparátu.

Obchvatné manévry fyziologických teórií znakov treba predbežne pokladať za neúspešné. Psychológia stačila zúžitkovať všetky významné objavy príbuzných vied, prijať rad podnetov fyziológie k oprostieniu svojho metodologického aparátu od neplodnej špekulácie a uchovala si pritom špecifikum svojho predmetu. Naivno-realistickej pojem znaku vyžadoval definovanie psychologických pojmov hodoty a priradenia znaku k veci. Po vyčerpaní metodických možností fyziologických teórií znaku bolo možné jasne označiť psychologický a spoločenskovedný raz týchto pojmov a bolo možné pokladať toto označenie za krok vpred vo vedeckom poznaní znakov. Prvý položil jasný dôraz na psychickú a sociálnu povahu znakov a na ich arbitrárnosť a lineárnosť švajčiarsky mysliteľ Ferdinand de Saussure.

Saussure si uvedomoval, že jazyky sú iba jednou hoci najdôležitejšou formou znakových systémov. Preto uvažoval o vede, ktorá bude skúmať život znakov v rámci sociálneho života. Nazval ju *semeológiou*. Jazykoveda by bola iba časťou tejto všeobecnej vedy o znakoch a zákony, ktoré by semeológia objavila, boli by aplikovateľné na jazykovedu. Takú vedu bolo, pravda, treba ešte len budovať a Saussure si kladie otázku, prečo ešte vybudovaná nie je. (Z našich predchádzajúcich úvah vyplýva, že do histórie vedeckej teórie znakov treba fakticky počítať už obchvatné pokusy fyziológie a psychológie správania.) Saussure ako prvú príčinu, prečo ešte nebola vybudovaná semeológia, uvádza naivno-realistickú teóriu znakov: „Predovšetkým je to povrchný vulgárny názor: v jazyku vidí iba nomenklatúru.“ Ako druhú príčinu uvádza Saussure psychologické hľadisko, ktoré sa uspokojuje so skúmaním mechanizmu znakov v indivíduu. „Také skúmanie nemôže vzniknúť do znakov samých, ktoré sú sociálnej povahy.“ Napokon ako dôvod nevypracovanosti semeológie Saussure uvádza, že sa nerešpektuje imanentná zákonitosť znakov, aj keď sa rešpektuje ich sociálna povaha.

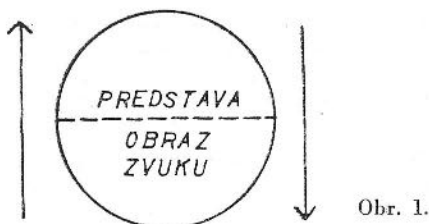
Saussure zanechal iba koncept semeológie. Jeho vedecká zásluha spočíva v gnozeologickej analýze naivno-realistickej teórie znakov.¹⁰ „Pre väčšinu ľudí je jazyk v podstate iba nomenklatúra, to znamená súhrn výrazov, ktoré odpovedajú práve toľkým veciam“. Napr.: skutočný strom (v záhrade) a slovo „strom“. Skutočný kôň (na ulici) a slovo „kôň“. S uvedeným názorom Saussure v jednom bode súhlasí a v troch bodoch vyslovuje námietky: „Tento názor: po prvé, predpokladá hotové predstavy, existujúce už pred slovami“ (Saussure to nepokladá za možné); po druhé, „nevyjadruje, či je meno zvukovej alebo psychickej povahy, lebo slovo strom možno chápať z jedného alebo druhého hľadiska“; po tretie, „pripúšťa predpoklad, že spojenie medzi menom a vecou je celkom jednoduchá operácia, čo zďaleka nezodpovedá pravde“. Kladom naivného názoru na znak — podľa Saussura — je, že poukazuje na dvojité stránku jazykovej jednotky.

Napokon Saussure tvrdí, že „obidve časti jazykového znaku sú psychické a

¹⁰ Výkladom a niektorými kritikami Saussurovej teórie znakov sa u nás zaoberal J. Ružička v časopise Slovo a tvar 1947, 4—8. Výkladom Saussurových názorov sa zaoberáme podrobnejšie, pretože na ne budeme vo svojej práci nadväzovať.

spojené v našom mozgu asociáčnym spojmom“ a kritiku naivno-realistickej teórie znaku uzatvára formuláciou: „Jazykový znak nespája v sebe meno a vec, ale predstavu a zvukový obraz. Zvukový obraz nie je skutočný zvuk fyzikálnej povahy, ale psychický zážitok tohto zvuku, jeho uvedomenie si v našich vnemoch.“¹¹

„Jazykový znak je teda niečo v duchu vskutku prítomného, čo má dve stránky a možno schematicky znázorniť (obr. 1).

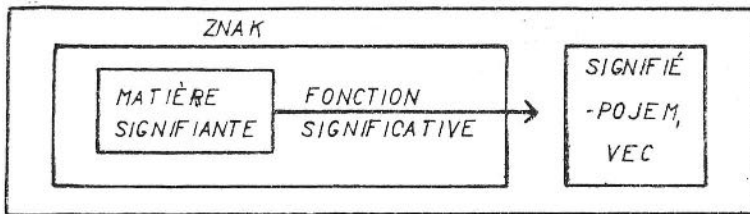
Spojenie predstavy so zvukovým obrazom nazývam *znak*; podľa bežného úzu však sa týmto termínom označuje všeobecne zvukový obraz sám, napr. slovo strom a pod. Zabúda sa, že keď sa „strom“ (slovo) nazýva znakom, platí to len potiaľ, pokiaľ je nositeľom predstavy stromu...“ (c. d., 78).

Na tomto mieste prerušujeme výklad Saussurovej kritiky nomenklatorickej teórie s poznámkou, že okrem iných chýb sa Saussure na tomto mieste kardinálne mylí, ak pripisuje „zábudlivosti“, že „naivní“ ľudia nezahŕňujú do pojmu znak aj označené. Gnozeologicky je celkom uspokojujúce, ak Saussure odhalil ako naivitu, keď sa pod označeným chápe fyzikálna realita. Naivní ľudia neprikladajú zvláštny význam existencii mozgu, ale zábudlivosťou obyčajne netrpia. Prv než pristúpime k podrobnejšej kritike Saussureovej teórie, odmietame teda vopred ako hrubú logickú chybu, ak Saussure do pojmu znaku zahrnul aj to, čo znak označuje. „Navrhujem, uzatvára Saussure svoje úvahy, aby sme slovo znak ponechali pre celok a predstavu, resp. aby sme zvukový obraz nahradili pojmami označené a označujúce“ (c. d., 79).

Uvedená logická chyba neprekážala, pravda, Saussurovi, aby správne formuloval principiálnu vlastnosť znakov: ľubovoľnosť. Saussure správne zhodnotil aj námietky proti pojmu ľubovoľnosti znakov, ktoré na jeho adresu neskôr viacerí vynesli. Ľubovoľnosť platí iba pre vzťah medzi označujúcim a označeným a neznamená popieranie imanentnej viazanosti daného znakového systému. Onomatopoeje nie sú vážnou námietkou proti arbitrérnosti.

Zahrnutie označeného do znaku bolo však predmetom viacerých oprávnených kritických námietok proti Saussurovmu pojmu znaku. Námietky Benvenistove sme už uviedli. Analogické námietky vyslovili aj Bröcker a Lohmann, ktorí podobne ako Kainz definujú znak ako vec, ktorá je určená na to, aby odkazovala na inú vec. Táto iná vec je označenou vecou (le signifié) a znak je jeho označujúcou vecou (le signifiant). Znak je vec, vyzbrojená označujúcou funkciou (la fonction significative). Predmet, ktorý je nositeľom tejto funkcie, menuje sa označujúca hmota (la matière signifiante). Schematický model tejto teórie znaku na rozdiel od Saussura znázorňuje obr. 2.

¹¹ F. de Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin u. Leipzig 1931, 77.

Obr. 2.

S touto kritikou Saussurovho modelu znaku treba len vysloviť súhlas. Namietat možno iba, že pripísať označujúcu funkciu označujúcej hmote (to znamená psychickému obrazu znaku) je nepravdepodobná hypotéza. Prirodzene, prejavuje sa v nej snaha nejako bližšie označiť zväzok, ktorý je medzi znakom a označeným. Prijateľnejšie by bolo, keď sme už v oblasti psychických (mozgových) javov, pripísať túto funkciu vedomiu. Je však korektnejšie priznať, že pôvod a povaha tejto funkcie bližšie nepoznáme. C. Weinschenk (*Das Bewusstsein u. seine Leistung*. Berlin 1940, 83) sa neodôvodnene nazdáva, že okrem vedomia zúčastňujú sa na označujúcej funkcii aj procesy nevedomé.

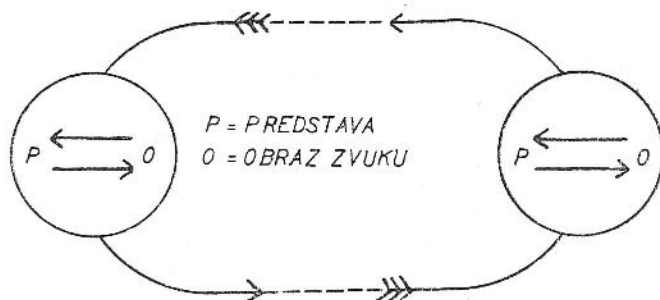
Problém znaku je vôbec v podstate problém povahy priradenia, vzťahu znaku k označenému. Tento problém je dvojaký: ontologický, keď skúmame objektívnu vec a objektívny znak (napr. zvuk slova), a psychologický, keď skúmame psychický obraz veci (jej pojem) a psychický obraz znaku. Vzťah priradenia znaku k označenému je v prvom i druhom prípade ľubovoľný, ale v rozličnom zmysle. Vo fyzikálnom svete ide o vzťah úplne náhodný, vnútorne nezávislý. V psychickej oblasti ide o ľubovoľný vzťah iba v tom zmysle, že by sme namiesto určitého znaku mohli vytvoriť celý rad iných znakov. Akonáhle však určitý znak vytvoríme, prestáva byť vzťah obrazu znaku k pojmu (k uvedomelému zážitku vôbec) ľubovoľný a stáva sa zložito determinovaným. Problémy vnútorných determinácií vzťahov psychického zážitku a psychického obrazu znaku sú najvladnejšie problémy semeologické. Vzhľadom na to, že uvedený psychický vzťah premietame naivno-realisticke do fyzikálneho sveta (a to robíme, aj keď sme si vedomí, že je to nevedecké), majú otázky determinácie vzťahov veci a znaku celý rad aspektov: sociologický (vzťahy medzi rozličnými komunikujúcimi subjektami — medzi ich individuálnymi vzťahmi veci a znaku); logický (vzťahy medzi adekvátnosťou veci a znaku) — otázky presného vymedzenia vzťahu určitého znaku k určitej veci; lingvistický (pravidlá vzťahov radu vytvorených foriem znakov k významom).

Pojem vytvorenia znakov nemožno chápať ako jednorazový individuálny akt ex nihilo, ale ustavične obnovovaný proces v sociálnej interakcii. Na druhej strane nesľobodno zabúdať, že v centrálnej nervovej oblasti vzťah znaku k prežívanej veci sa neuvedomuje a tým menej tvorí sám, a preto nevystačíme pri riešení povahy tohto vzťahu s hypotézou nervovej asociácie (spoja), nacvičeného reflexu alebo s hypotézou „označujúcej funkcie“. Uvedomenie vzniká ako nadstavba v ohnisku psychického obrazu somatického ja.¹²

¹² Podľa najnovších neurologických náhľadov (Penfield) je vedomie funkciou tzv. centrencefalického systému, a nie iba kôry hemisfér. Pod centrencefalickým systémom rozumie Penfield neurónový okruh, ktorý spája hemisféry s vyššími časťami mozgového kmeňa (diencephalon, mezenencephalon a vyššia časť pontu). Na význam mozgového kmeňa v súvisi s jazykom upozornil aj F. Kainz (*Psychologie der Sprache III*, Stuttgart 1954).

Už fakt, že psychický vzťah znaku a označeného premietame naivno-realisticke do fyzikálneho sveta, má za následok, že ani v jednom aspekte semeologických problémov sa nemôžeme obmedziť na psychickú oblasť. Najvypuklejšie sa nám to javí pri intersubjektívnej komunikácii, v ktorej iba dostáva pojem znaku svoj plný obsah. Podľa P. Guirauda (c. d., 20) „Saussure nám zanechal v *Kurze všeobecnej lingvistiky* schému lingvistickej komunikácie, ktorá, prispôbená alebo opravená v niektorých podrobnostiach, tvorí základ všetkých teórií a všetkých štúdií modernej sémantiky“.

Podľa Saussura je proces rečovej komunikácie nasledovný: „Východisko okruhu leží v mozgu jedného, napr. A, kde vedomé procesy, ktoré nazývame prouto predstavami, sú asociované s predstavami jazykových znakov alebo akustických obrazov, ktoré slúžia na ich vyjadrenie. Predstavme si, že určitá predstava vyvolá v mozgu zvukový obraz: to je úplne psychický proces, za ktorým nasleduje fyziologický proces: mozog odovzdá rečovým orgánom impulz, ktorý odpovedá zvukovému obrazu; potom sa šíria zvukové vlny od úst hovoriaceho k uchu počúvajúceho: čisto fyzikálny proces. Potom pokračuje okruh u počúvajúceho v opačnom poradí od ucha k mozgu, fyziologický prenos zvukového obrazu; v mozgu psychologická asociácia so zodpovedajúcimi predstavami.“¹³ (obr. 3).

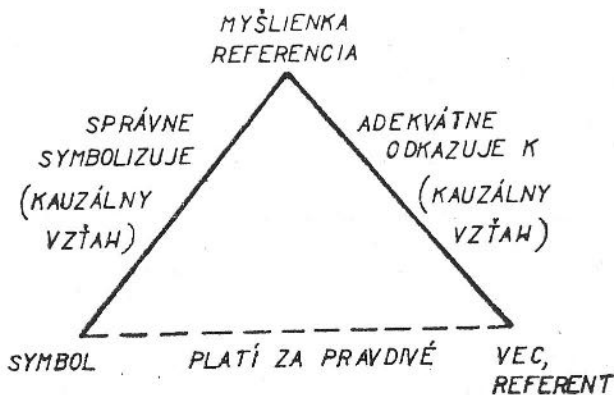
Obr. 3.

Táto schéma spočíva na systéme zložitých vzťahov: „Po prvé, vzťahy medzi pojmom a vecou; ako sa tvorí pojmový obraz v duchu? Aké sú jeho vzťahy k veci? Problémy, ktoré sa týkajú psychológie, vedy (alebo poznania vecí) a gnozeológie (kritiky tohto poznania); po druhé, vzťahy medzi pojmom a akustickým obrazom znaku; to je problém označujúcej funkcie ako problém psychologický, logický a lingvistický (sémantický); po tretie vzťahy medzi akustickým obrazom znaku a jeho aktuálnou zvukovou formou: problém zvukového prejavu, ktorý zaujíma fyziológiu a fonetiku; po štvrté prenos a príjem znaku, čo zaujíma akustiku, teóriu informácií a fyziológiu sluchu; po piate, šieste a siedme, formovanie akustického obrazu a pojmu v duchu poslucháča a vzťah vzniknutého pojmu k predmetu“. (Podľa P. Guirauda, c. d., str. 21).

Saussure sa nazdáva, že lingvistiku zaujíma iba druhý bod: štúdium vzťahov medzi označujúcim a označeným. To je očividne jednostranné a nesprávne. Keby sme lokalizovali sémantický problém znaku iba na psychickú sféru, ako by sme sa mohli pomocou znakov dohovoriť o veciach? Saussure sa jednostranným zdôrazňovaním psychickej povahy znaku dostal do opačnej krajnosti ako teória správania: stratil kontakt so svetom objektov. Zahrnúť reláciu znaku a sveta objektov do prob-

¹³ F. de Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin u. Leipzig 1931, 14.

lému sémantickej funkcie sa pokúsili sémantici modelom tzv. sémantického trojuholníka (obr. 4).

Obr. 4.

Ak podrobíme uvedené modely (teórie) znaku gnozeologickej analýze, vzniká ako prvá oprávnená otázka: čomu vlastne tieto modely reálne odpovedajú? Stručne zhrnieme kritiku Saussurovho pojmu znaku: podľa Saussura „znak v sebe nezjednocuje meno a vec, ale predstavu a zvukový obraz“. Z našich úvah vyplýva, že znak v sebe zjednocuje práve tak málo predstavu a obraz zvuku ako samu vec a zvuk (znaku). Znak je to, čo poukazuje na niečo mimo seba. Saussure hovorí: „Väzba, ktorá spája označené s označením, je ľubovoľná; a keďže pod znakom chápeme celok, vytvorený asociatným spojením označujúceho s označeným, môžeme namiesto toho povedať jednoduchšie: jazykový znak je ľubovoľný.“

Takúto terminológiu nepokladáme za jednoznačnejšiu a lepšiu než bežnú, naivno-realistickú terminológiu, hoci sa Saussure nazdáva, že je lepšia. Pri zahrnutí predstavy alebo pojmu veci do znaku by sme pripisovali vlastnosť ľubovoľnosti znaku aj pojmu alebo predstave veci a to z hľadiska materialistickej teórie odrazu nemôžeme pripustiť. Aj sémantický trojuholník označuje vzťah veci a pojmu ako kauzálny a teda nie ľubovoľný. Ľubovoľnosť znaku spočíva na inom: znak je ľubovoľný vzhľadom na vec i na jej predstavu a pojem, a to aj u subjektu, ktorý tento znak prvotne tvorí, i principiálne u subjektu, ktorý tento vytvorený znak interpretuje. (To znamená tvorí druhotne.)

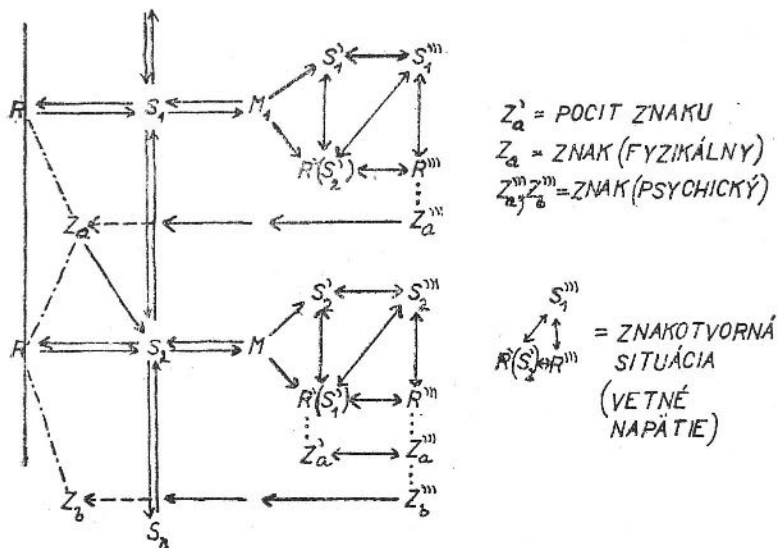
Základným semeologickým problémom je problém arbitrérnosti znaku a jeho odôvodnenia. Arbitrérnosť nevzniká mimo subjektu, ale v psychickom svete subjektu. Pojem veci nie je znakom, ale obrazom. Keďže znak je ľubovoľne zameniteľný, nemôže byť jeho stála funkcia označovať objekt obsiahnutý v ňom samom — veď ani ako reakcia nemá uzavretý, riešený vzťah k svojmu „podnetu“.

Pokúsme sa znázorniť výklad znaku pomocou modelu teórie odrazu. Ako uvidíme v ďalšej časti našej práce, bez gnozeologického vyjasnenia pojmu znaku nemožno riešiť také zložité otázky, ako je vzťah významu znaku a pojmu, vzťah znaku a sveta objektov, ani otázky podstaty, pôvodu a funkcie znakov.

Znak vzniká zo znakovtornej situácie a nie z priradenia predstáv k znaku. Základným omylom Saussurovej teórie znaku je, že vychádza z nesprávneho predpokladu, ako by sme priradzovali k jednotlivým veciam jednotlivé slová. K tomu dochádza až na vysokom stupni vývinu artikulovaných jazykov za predpokladu, že mlčky abstrahujeme z faktického znakovtorného procesu. Tento omyl Saussure

nenapravil a nemohol napraviť tým, že proces priradovania slov k veciam posunul do psychickej oblasti.

Človek nevymýšľal quasi duplikáty — znaky vecí sám a sám pre seba, ale preto, že mal k iným ľuďom čo povedať.

Obr. 5.

Podľa modelu teórie odrazu symbolická znaková činnosť je nepriamou vedomou činnosťou. Podstata nepriamej vedomej činnosti spočíva v tom, že po prvé, neuskutočňuje sa pomocou preformovaných nervových štruktúr, ale prostredníctvom svojzákonných nervových útvarov a po druhé, efektórny zásah nevyplýva ani z podnecujúcej oblasti objektov, ani z biologickej a fyziologickej povahy subjektu; po tretie, reakcia prebieha nepriamo cez nástroje. Rozoznávame dve triedy nepriamej vedomej činnosti: pracovné operácie a znakovú činnosť, do ktorej rátame okrem umeleckej aj komunikatívnu. Pracovné operácie sa uskutočňujú pomocou nástrojov, znaková činnosť pomocou náznakov, znakov, symbolov, ikon. Pri použití pracovného nástroja naše svaly s naším uvedením pôsobia, ovládajú pohyby nástroja, ale plán nášho zásahu, cieľ, ktorý vedome sledujeme, týka sa predmetu. Podobne u reči vedome ovládame, pôsobíme na naše hlasové orgány, ale cieľ, plán nášho pôsobenia je psychický svet druhého subjektu.

Znak je niečo, čo odkazuje na niečo mimo seba: na svoj význam. Význam znaku nepatrí preto do znaku. Význam znaku je vždy znovu tvorený, vkladáný do foriem znaku, do činnosti znakovitnej, komunikatívnej a nie je imanentnou súčasťou znaku. Formálna zložka znaku je psychického charakteru katexochén. Práve preto, že je nástrojovým výtvorom vedomia, nemá zvláštny obrazový obsah (podobne pracovné nástroje nemajú ustrnutú funkciu a vôbec žiadnu funkciu osve). Avšak kým pracovné nástroje sú prostriedkom realizácie ľudskej myšlienky — *prostriedkom praxe*, jazyk je prostriedkom zdelenia myšlienky — *prostriedkom teórie*. Marx sa

v *Nemeckej ideológii* vyjadril, že jazyk je práve taký starý ako vedomie, jazyk práve je praktické aj pre ostatných ľudí existujúce, teda aj pre mňa samého existujúce skutočné vedomie.¹⁴ Z našich úvah vyplýva, že to isté platí aj o pracovných nástrojoch v procese práce.

(Pokračovanie.)

¹⁴ Marx K., Engels B., *Nemecká ideologie I*, Praha 1952, 29.